

Kniha poskytuje mnoho podnetných myšlienok a inšpiráciu nielen filozofom, ktorí môžu konfrontovať najnovšie výsledky so staršími prácami Patočku, Mokrejša, Fárbera a iných, ale aj mnohým pracovníkom humanitných vied a kultúry. Ak sme niektorým príspevkom venovali menej pozornosti, nebolo to azda preto, žeby boli menej významné, ale preto, že sme prihliadali na zameranie tohto časopisu.

Július Švihran

Pavel TICHÝ: O čem mluvíme?

Vybrané stati k logice a sémantice. Filosofía, Praha 1996, 161 s.

Minulého roku, približne k druhému výročiu úmrtia P. Tichého (zomrel 26. októbra 1994), vyšiel v češtine zborník prekladov siedmich statí, ktoré tento významný a nevšedne originálny český logik napísal a uverejnil v emigrácii. Je to iba malý zlomok rozsiahleho diela, ktoré P. Tichý vytvoril v poslednom štvrtstoročí svojho života počas pôsobenia na novozélandskej University of Otago v Dunedine. Predložené state sú zamerané prevažne na niektoré fundamentálne otázky súčasnej logiky a sémantiky (napospol so silným filozofickým nábojom), na ktoré narážame nielen pri logickej analýze prirodzeného jazyka, ale aj jazyka matematiky. Výnimkou je článok o Popperovej definícii pojmu verisimilitude a stať o Anzelmovom dôkaze existencie Boha, ale tá iba do istej miery, lebo ani v nej nechýbajú zaujímavé úvahy logicko-sémantického charakteru.

Väčšina textu tohto zborníka je napísaná prístupným neformálnym alebo poloformálnym štýlom, takže si ho môže s nemalým porozumením a úžitkom prečítať aj záujemca, ktorý nepozná formálny aparát intenzionálnej logiky a sémantiky. K hlbšiemu pochopeniu sa však prepracuje iba čitateľ, ktorý o analyzovaných otázkach už rozmýšľal alebo je ochotný vynaložiť na jeho čítanie isté intelektuálne úsilie. Predložený zborník ocenia nielen odborníci v oblasti logiky a sémantiky, ale aj metodológovia, filozofi, jazykovedci, matematici, pracovníci v oblasti umelej inteligencie a všetci záujemcovia o logické a filozofické otázky jazyka a významu. Editorom zborníka je J. Peregrin, ktorý napísal úvod o osobnosti a diele P. Tichého, zostavil bibliografiu jeho prác a zoznam štúdií českých autorov napísaných do roku 1989, v ktorých rezonuje Tichého logika a sémantika. Český a slovenský čitateľ sa môže konečne oboznámiť aspoň s malým zlomkom statí, ktoré tento významný český logik napísal počas svojho života v emigrácii.

V prvej stati zborníka *O Popperových definíciách verisimilitude* z roku 1974 P. Tichý kritizuje Popperovu logickú a pravdepodobnostnú definíciu pojmu verisimilitude (pravdeblížkosti). Dokazuje v nej, že na základe Popperovej logickej definície jedna nepravdivá teória nemôže mať väčšiu verisimilitude ako iná nepravdivá teória (čo je neintuitívne), a uvádza príklad dvoch teórií *A*, *B*, z ktorých *A* je bližšia pravde ako *B*, hoci podľa Popperovej pravdepodobnostnej definície má menšiu

pravdeblížnosť ako *B*. I keď P. Tichý nepripisoval svojej kritike Poppera väčší význam, bola to práve uvedená stať a dve ďalšie štúdie o pravdeblížnosti, ktorými sa preslávil v zahraničí a získal všeobecné uznanie (citovali ho dokonca aj autori žijúci vo východnom bloku).

Predmetom skúmania nasledujúceho článku, s názvom povýšeným zostavovateľom zborníka na titul recenzovanej knihy, je základný sémantický problém, ktorý by sme mohli formulovať takto: na aké entity sa vzťahujú jazykové výrazy, čo vlastne označujú? Otázka "O čem mluvíme?" je trochu zavádzajúca (svedčia o tom aj niektoré reakcie na Tichého koncepciu), lebo v sebe zahŕňa aj pragmatický aspekt hovorenia - napríklad zámer hovoriaceho, ktorý sleduje v komunikácii - od ktorého P. Tichý dôsledne abstrahuje. Zaujíma ho výlučne vzťah referencie medzi jazykovým výrazom a entitou, na ktorú výraz referuje *so zreteľom na svoj význam*, entitou, ktorú možno identifikovať na základe sémantiky výrazu, a teda bez vykonávania nejakých empirických overovacích procedúr. Preto kritizuje a odmieta extenzionálnu sémantiku, podľa ktorej každý individuový výraz referuje na nejaké individuum, každý predikát na nejakú množinu alebo na množinu usporiadaných *n*-tic (t.j. *n*-árnu reláciu) a výrok na pravdivostnú hodnotu, teda na nejakú extenzionálnu entitu či extenziu, často identifikovateľnú iba s prispáním empirie, a obhajuje program dôslednej intenzionalizácie sémantiky.

Väčšina výrazov prirodzeného jazyka a jazykov empirických vied zastupuje podľa Tichého (názoru presadzovaného v tejto stati) skôr intenzionálne než extenzionálne entity: oznamovacie vety referujú na propozície, predikáty na vlastnosti a vzťahy (odlišné od relácií) a individuové deskripcie na individuové pojmy či koncepty.¹ Pomocou individuových deskripcii, predikátov a výrokov spomenutých jazykov *nehovoríme o* individuách, množinách a pravdivostných hodnotách, ale skôr o intenziách, ktoré sa v intenzionálnej sémantike explikujú ako isté funkcie na logickom priestore. Bez nich nie je adekvátna logická analýza výrazov spomenutých jazykov vôbec možná. Nečudo, že extenzionálna sémantika si s niektorými výrazmi nevie poradiť alebo ich analyzuje vyslovene neadekvátne. Pojmom *hovorenia o* sa zaoberali aj iní významní autori. P. Tichý rozoberá a kritizuje Putnamov pokus o formalizáciu intuitívneho pojmu *o* (*čom hovoríme*) a Goodmanovu explikáciu tohto pojmu z roku 1961. V závere sa koncentruje na logický rozbor sémantického pojmu skutočného sveta (prekladatelia sa rozhodli pre preklad "aktuálneho sveta") a kritiku Lewisovho chápania tohto pojmu.

Problémom referencie jazykových výrazov a s ňou spätjej logickej analýzy výrokov v oblasti intenzionálnej sémantiky sa P. Tichý venuje aj v článku *Dva druhy intenzionálnej logiky*. Uvádza v ňom nové argumenty v prospech intenzionálnej interpretácie výrazov a na pozadí vlastného systému rozoberá a kritizuje prístup, ktorý pri sémantickej analýze výrazov uplatňoval pôvodca azda najpopulárnejšieho systému intenzionálnej logiky americký logik R. Montague. P. Tichý podrobil Montaguov systém a jeho sémantiku veľmi prenikavej a presvedčivej kritike. Upozornil na niektoré nedostatky v základoch tohto systému a poukázal na ich pôvod. Vidí ho jednak v neochote "dôsledne sa rozlúčiť" s princípom, podľa ktorého výrazy označujú

vylučne extenzionálne entity, jednak v používaní logického jazyka, v ktorom chýbajú premenné možných svetov. V takom jazyku nemožno adekvátne zachytiť logickú stavbu výrazov ani vybudovať logiku, ktorá by bola dostatočne transparentná. Logiku, ktorá používa jazyk s premennými možných svetov a výrazy interpretuje ako mená intenzií, nazýva transparentnou intenzionálnou logikou, známou aj pod skratkou TIL. Je to vlastne logika P. Tichého, resp. jej prvá, atemporálna verzia.² Ďalej Tichý ukazuje, ako možno v TIL-ke analyzovať predikáciu a odlišiť *de dicto* výskytu výrazov od výskytu *de re*.

Na problematiku predchádzajúcich dvoch statí úzko nadväzuje aj štúdia *De dicto a de re*. P. Tichý v nej útočí na logický kontextualizmus, podľa ktorého denotácia lexikograficky jednoznačného výrazu, resp. to, na čo sa výraz vzťahuje, závisí od kontextu. Kontextualistom bol napríklad G. Frege, lebo zastával názor, že určitý výraz *V* môže v extenzionálnom kontexte denotovať nejaký objekt *O* a vyjadrovať zmysel *Z*, kým v intenzionálnom kontexte môže denotovať zmysel *Z* a vyjadrovať iný zmysel *Z'* (ktorý sa môže stať denotátom výrazu *V* v zložitejšom intenzionálnom kontexte atď. ad infinitum). P. Tichý sa usiluje dokázať, že kontextualizmus pramení v nepochopení logickej štruktúry tvrdení, ktoré skúmali kontextualisti. Východisko z kráčov kontextualizmu nachádza v dôslednom rozlišovaní predikácie *de dicto*, v ktorej sa predikát aplikuje na určitú rolu, od predikácie *de re*, pri ktorej sa predikát pripisuje aktuálnemu nositeľovi roly.

Stať *Existence a Bůh* je peknou ukážkou uplatnenia Tichého TIL-ky na logický rozbor Descartovho a Anzelmovho ontologického dôkazu existencie Boha. Po zaujímavých úvahách o denotácii a existencii P. Tichý analyzuje Descartov dôkaz existencie Boha, v ktorom nachádza dve chyby. Potom rozoberá jeden z dvoch Anzelmových dôkazov, uverejnený v III. kapitole jeho diela *Proslogion*, ktoré napísal asi 500 rokov pred vznikom Descartovho dôkazu. Argument, ktorý sv. Anzelm uvádza v II. kapitole, je podľa Tichého zaťažený podobnými nedostatkami ako Descartov dôkaz. Na základe rozboru druhého dôkazu, uvedeného v nasledujúcej kapitole, P. Tichý prichádza k záveru, že tento dôkaz je logicky korektný, ale pravdivosť jednej z jeho premis je sporná.

V štúdií s názvom *Konstrukce* sa P. Tichý zaoberá sémantikou matematických výrazov. Niektoré z problémov, ktoré pritom rieši, možno zaradiť aj do filozofie matematiky. Matematické a logické výrazy sú podľa neho menami entít, ktoré nazýva konštrukciami. Teória konštrukcií je jedným z hlavných pilierov Tichého logiky a sémantiky.³ Konštrukcie sú jednoduché alebo zložené abstraktné útvary štruktúrované špeciálnym spôsobom, ktoré sa svojou stavbou nápadne podobajú formálnym výrazom jazyka TIL-ky. Nie sú však utvorené z jazykových výrazov, ale z individuí, pravdivostných hodnôt, funkcií rôznych typov a z objektuálne chápaných premenných, ktoré zastupujú objekty určitého typu. Tieto premenné nie sú jazykovými výrazmi, ale abstraktnými reprezentantmi objektov, typovo určenými a od seba odlišenými *medzerami* v konštrukciách, ktoré konštruujú ten či onen objekt v závislosti od toho, ktoré predmety zastupujú ich premenné (toto zastúpenie je dané ich ohodnotením). V stati sa pojem konštrukcie najprv intuitívne objasňuje, potom

presne definuje a porovnáva s príbuznými pojmami, akým je napríklad Fregeho pojem funkcie (odlišnej od číreho priradenia) a Carnapov pojem intenzionálneho izomorfizmu. Ďalej P. Tichý obhajuje názor, že "konstrukce představují skutečný předmět jak logiky, tak matematiky a že matematické formule nemohou být ze sémantického hlediska koherentně vysvětleny, aniž bychom předpokládali, že slouží jako jména konstrukcí" (s. 119). V poslednej časti tejto štúdie P. Tichý ukazuje, do akých ťažkostí sa dostávajú autori, konkrétne A. Church a S.C. Kleene, ktorým pri sémantickej interpretácii matematického zápisu (aplikácie funkcie na argument a tzv. lambda-výrazov) chýba pojem konštrukcie.

Zborník uzatvára stať *Znovu o Sinn & Bedeutung*, v ktorej P. Tichý kritizuje Fregeho teóriu referencie. Túto teóriu v súčasnosti akceptuje prevažná väčšina filozofov, ba aj tí, ktorí ju bližšie nepoznajú. Stúpencom Fregeho teórie je vlastne každý človek, ktorý sa domnieva, že taký výraz, akým je napríklad "americký prezident" sa teraz - v januári roku 1997 - vzťahuje, referuje na B. Clintona. Pritom ide o teóriu, ktorú podľa P. Tichého *definitívne* vyvrátil už B. Russell svojou teóriou deskripcii (pred vyše 90 rokmi). P. Tichý vo svojej stati opakuje Rusellove argumenty a pridáva k nim niekoľko svojich, hoci si nerobí ilúzie o tom, že niekoho presvedčí. V poslednej vete state trpkó konštatuje: "Argumenty budú nadále ignorovány, prostě proto, že jejich závěry nesouhlasí s předsudkem." Príčinu vidí aj v tom, že "... působivost filosofické teorie je ve skutečnosti tím větší, čím slabší jsou argumenty, o které sa opírá. Široká popularita Wittgensteinových *Filosofických zkoumání* je například úzce spojená s rezolutní politikou jejich autora nikdy nenabízet koherentní argumentaci." Fregeho teóriu referencie sa P. Tichý zaoberal v mnohých prácach. V tejto stati predkladá niekoľko nových, veľmi dômyselne a do pozoruhodných jemností domyslených protiargumentov.

* * *

Preklady statí sú napospol veľmi dobré. Zostavovateľ zborníka J. Peregrin preložil dve state a M. Duží, J. Fiala, P. Kolář, P. Materna a V. Svoboda po jednej. Český text je jasný, výstižný, takže čitateľ nebude mať nijaké problémy preniknúť prostredníctvom neho do myšlienkového sveta P. Tichého. To neznamená, že o niektorých detailoch nemožno diskutovať. Pristavím sa pri niekoľkých drobnostiach, ktorým by sa mala venovať istá pozornosť, lebo na ne narazia aj prekladatelia ďalších prác P. Tichého. Nejde mi tu o kritiku, ale o námety do diskusie, ktorej by sme sa nemali vyhnúť len preto, že sa môžu ukázať sporné.

Prekladatelia sa nedohodli na preklade adjektíva "individual": niektorí ho prekladajú slovom "individuový" (čo pokladám za výstižnejšie), iní výrazom "individuální". Každá intenzia je v istom zmysle individuálna, jedinečná, osobitá entita - lebo je to funkcia priradujúca svetamihom entity určitého typu -, ale iba rola je individuová, len ona priraduje svetamihom *individua*.

Nie je mi jasné, prečo výraz "actual world" prekladajú termínom "aktuální svět" (teda nie ako "skutečný svět") - predpokladám, že sa preň rozhodli po dôkladnom

uvážení. V tom prípade mi chýba vysvetlenie, ktoré mohol jeden z prekladateľov uviesť v poznámke pod čiarou alebo zostavovateľ zborníka vo svojom úvode. Nevie, či voľba tohto termínu nie je riskantná. V každom prípade zaviedli termín, ktorý je typovo trojznačný, lebo je aplikovateľný na svety, okamihy i svetamihy. Preklad slova "actual" výrazom "aktuálny" do istej miery ospravedlňujú zavádzajúce významové asociácie, ktoré vyvoláva negácia "neskutočný". Domnievam sa však, že ich možno vylúčiť definíciou.

Výraz "requisite" prekladajú kalkom "rekvizita". Podľa môjho názoru priliehavejší by bol preklad slovom "náležitosť", pravda, ak aj v češtine tento výraz znamená patričnú alebo potrebnú vlastnosť, prípadne vec. V tejto súvislosti sa možno odvolať na názor samého Tichého, ktorý návrh prekladať slovo "requisite" do slovenčiny výrazom "náležitosť" privítal slovami:

"Náležitost" se mi velice líbí. To je slovenský ekvivalent "appurtenance" a když na to tak myslím, tak to by byl [právě tak] dobrý termín jako "requisite" (možná i lepší). Tak já jsem rozhodně pro!

V štádiu hľadania najvhodnejšieho ekvivalentu slova "requisite" napísal:

Když je vypsán konkurs na nějaké místo, jak se říká těm různým vlastnostem, které kandidát musí mít? Požadavky, podmínky?

O preklade slovom "rekvizita" vôbec neuvažoval.

Tvrdým orieškom pre prekladateľa niektorých Tichého prác je jeho termín "thing-to-be". Vo väčšine kontextov ho možno preložiť slovom "rola", ktoré odobril aj P. Tichý (a vyskytuje sa i v preložených statiach). Na s. 99 sa však vyskytuje kontext, do ktorého výraz "rola" nezapadá. M. Duží ho preto preložila doslovnejším výrazom "věc k bytí" (s.99). Obávam sa, že tento preklad správne pochopia iba čitatelia, ktorí Tichého koncepciu a jeho termín "thing-to-be" už poznajú. Ostatných, najmä filozofov, môže pomýliť - zväzda k chybnéj domnienke, že je tu reč o entite, s ktorou individuuum nadobúda aj svoje bytie (resp. ktorú potrebuje na svoje bytie), čo nie je v súlade s Tichého chápaním individuí. Dal by som prednosť voľnejšiemu, ale menej zavádzajúcemu prekladu výrazom "vec, ktorou individuuum môže byť" (v niektorých kontextoch aj výrazom "vec, ktorou sa individuuum môže stať").

Trochu bizarme pôsobia "rovnice" v poslednom článku, lebo v texte ide evidentne o rovnosti, a nie o rovnice (výroky, akým je napríklad "zornica = večernica", nie sú predsa rovnice!). Keďže ide o doslovný preklad slova "equations", túto pripomienku by bolo treba adresovať skôr P. Tichému než jeho prekladateľovi, ktorý však mohol spýtať čitateľa objasniť, prečo dal prednosť doslovnému prekladu "rovnice".

K výberu článkov z Tichého myšlienkového odkazu možno mať azda iba jednu výhradu: medzi prvou staťou (o pravdeblízkosti) a ostatnými článkami zborníka je priveľký tematický rozptyl. Myslím, že by sa medzi ne oveľa lepšie hodila Tichého štúdia *Transiency of Truth* alebo *Kripke on Necessity a posteriori*. Zostavovateľ zborníka dal prednosť stati o pravdeblízkosti pravdepodobne preto, aby český čitateľ mal možnosť oboznámiť sa s prácou, ktorou sa P. Tichý najvýraznejšie zapísal do povedomia odbornej verejnosti Západu v sedemdesiatych rokoch. Nazdávam sa, že

by bolo dobré pouvažovať o vydaní zborníka, v ktorom by boli uverejnené všetky Tichého príspevky o pravdeblízkosti (dohromady tri) spolu s relevantnými Popperovými textami a staťami niektorých autorov, ktorí zasiahli do diskusie o pojme verisimilitude po odhalení neadekvátnosti Popperovej definície P. Tichým a D. Millerom.

V bibliografii chýba posledný článok P. Tichého *Constructions as the Subject Matter of Mathematics* (zostavovateľ ho podľa všetkého nemal k dispozícii). Narazil som v nej aj na nevinný preklep, ktorým sa počet strán Tichého monografie o Fregem zvýšil zo skutočných 303 na 333 strán. Menej neškodná je tlačová chyba, ktorá sa vyskytuje na 50. a 51. strane: myslím, že druhý výskyt písmena S vo vete (5) na s. 50, vo vete (6) na s. 51 a vo vete 51₁₀ má byť negovaný.

Bol by som nerád, keby uvedené drobné pripomienky niekoho pomýlili. Každému záujemcovi možno recenzovaný zborník vrelo odporučat'. Ponúka dobre preložené a napospol brilantné ukážky Tichého prístupu k riešeniu niektorých základných problémov logiky, logickej sémantiky a analytickej filozofie. Zborník ocení ako mimoriadne podnetný aj čitateľ, ktorý nebude s Tichým vždy súhlasiť, pravda, ak nebude zaslepena zaujatý a svoje predsudky si nebude mýliť s argumentmi.

Pavel Cmorej

POZNÁMKY

¹ Túto koncepciu dômyselne a podrobne zdôvodňuje aj v štúdiu *Jednotliviny a ich roly*, ktorá vychádzala na pokračovanie v I. ročníku časopisu *Organon F* (1994) a je výborným doplnkom k statiam zborníka. Žiaľ, zostavovateľ zborníka na ňu úplne zabudol, takže ju nenájde ani v jeho v bibliografii Tichého prác. Zdá sa, že slovensko-česká hranica začína z nás "dělat cizince", ktorí sú si cudzejší než Česi a Nemci (na nemecký preklad uvedenej štúdie si zostavovateľ spomenul).

² Už v druhej polovici sedemdesiatych rokov skonštruoval teoreticko-typový systém *temporálnej intenzionálnej logiky*, ktorý o desať rokov neskôr prepracoval na systém rozvetvenej teórie typov.

³ Nie je však pravda, že "jeho pojetí konstrukci ... bylo záležitostí let osmdesátých", ako píše J. Peregrin vo svojom úvode na s. 13. Prvá verzia teórie konštrukcií vznikla roku 1974 pri písaní neuverejnenej monografie *Introduction to Intensional Logic*. Už v tejto práci zameranej na rozpracovanie atemporálneho systému intenzionálnej logiky zaujímajú konštrukcie veľmi významnú úlohu. Nie sú však ešte svojprávnymi entitami, ktoré by mohli byť hodnotami premenných alebo denotátmi jazykových výrazov. Podobajú sa skôr zmyslom Fregeho sémantiky (pomocou pojmu konštrukcie tu Tichý explikuje Fregeho pojem zmyslu). Napriek tomu zohrávajú mimoriadne dôležitú funkciu v dedukcii a rozmanitých úvahách rozvíjaných na mnohých rukopisných stránkach tejto vyše 700-stranovej monografie. Myslím, že už v polovici sedemdesiatych rokov bolo Tichému jasné, že "při skutečně adekvátní explikaci pojmu význam musí explicatum nějakým způsobem odražet strukturu příslušného výrazu" (s. 18, citujem z Peregrinova úvodu k zborníku).